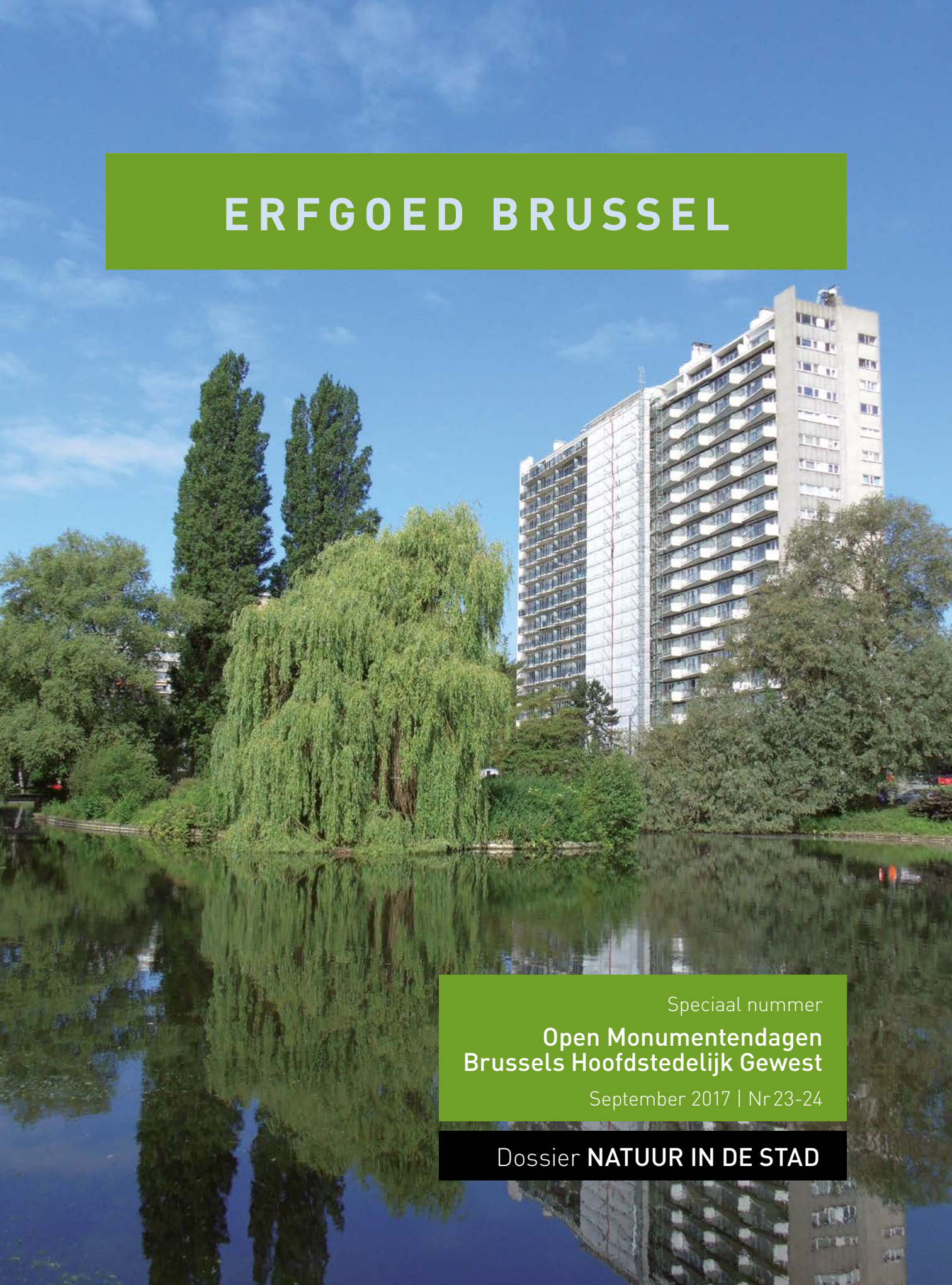

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer

**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

HET PARK SYSTEM VAN ANDERLECHT

CONSTRUCTIE VAN
EEN OPENBARE
RUIJTE VOOR DE
BRUSSELSE GROENE
GORDEL

GÉRY LELOUTRE

ARCHITECT STEDENBOUWKUNDIGE, UNIVERSITAIR
DOCENT EN ONDERZOEKER AAN DE FACULTEIT
ARCHITECTUUR VAN DE UNIVERSITÉ LIBRE DE
BRUXELLES, LoUise (LABORATOIRE URBANISME,
INFRASTRUCTURES, ÉCOLOGIE)

NA DE TWEEDE WERELDOORLOG ORGANISEERDE DE GEMEENTE ANDERLECHT HAAR STEDENBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING ROND DE AANLEG VAN EEN ECHT PARK SYSTEM. HET GING NIET ZOMAAR OM DE AANLEG VAN EEN AANTAL GROENE RUIMTEN. HET BETROF EEN GRONDIGE STEDENBOUWKUNDIGE RUIMTELIJKE EN SOCIO-ECONOMISCHE AANPAK MET EEN VISIE OP LANGE TERMIJN WAARIN PRIVATE EN OPENBARE SPELERS SAMENWERKTEN BINNEN DE BESCHIKBARE JURIDISCHE KADERS. Het Anderlechtse park system heeft een ruimtelijke coherentie en integreert verschillende functies en typologieën op een manier die uitzonderlijk is voor de Belgische context. Dit artikel gaat in op de situatie waarin het tot stand is gekomen en op de verschillende dimensies van dit systeem.

Op het einde van de Tweede Wereldoorlog had de uitdeinende verstedelijking ten gevolge van de groei van de hoofdstad het grondgebied van de tweede gordel in het westen en het noorden van Brussel amper bereikt. Niettemin was het grondgebied van deze gemeenten vrijwel volledig vastgelegd in rooilijnplannen die ze zelf hadden opgesteld. Alles was dus voorzien op een organische uitbreiding van de Brusselse agglomeratie met ruime residentiële wijken.

Onmiddellijk na de oorlog veranderde de situatie echter ingrijpend. Enerzijds werd het juridisch kader van de stedenbouwkundige voorschriften volledig hervormd. Het focuste niet langer op de tracés, maar op een functionele planning per zone en op regels voor de precieze omvang van gebouwen. Dit kader dwong de gemeenten ertoe de vorm van hun toekomstige ontwikkeling te herzien en bevorderde de introductie van het model van een groene stad met vrij in groene ruimten ingeplante gebouwen. Anderzijds viel er binnen de privé-sector een verschuiving te noteren

van het verkopen van bouwgrond naar projectontwikkeling, wat het type gebouwen en hun relatie tot de planning grondig veranderde.

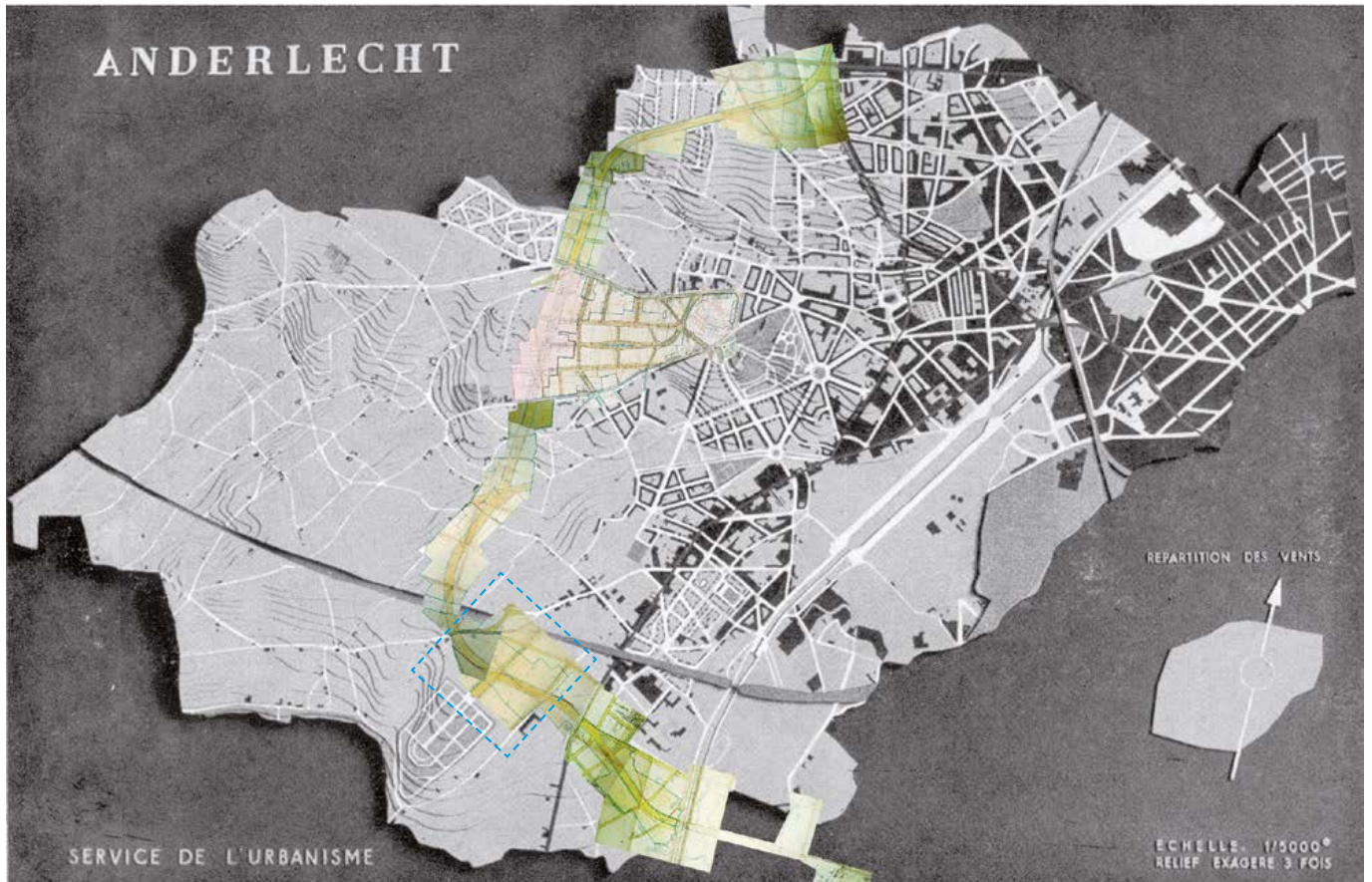
Deze twee veranderingen hadden tot gevolg dat de stedelijke ontwikkeling van de tweede westelijke gordel een totaal andere, groenere fysionomie kreeg dan de rest van de stad. Anderlecht is in die zin exemplarisch.

PLANNEN OM TE HERVERKAVELLEN

Het *park system* van Anderlecht is qua vorm niet uitzonderlijk. De meeste van de gemeenten in het noorden en het westen van Brussel, zoals Ganshoren en Jette, pasten dit type van ruimtelijke structurering toe, waarbij een reeks groene ruimten die in de loop van de vastgoedoperaties tussen de jaren 1950 en 1980 werden aangelegd, vrijgemaakt of bewaard, aan elkaar werd gekoppeld. Het *park system* van Anderlecht is wel uitzonderlijk wat betreft de omvang en de manier waarop woningen en groene ruimte

elkaar afwisselen in een continuïteit die nergens anders in Brussel te vinden is. Ook de standvastigheid waarmee dit parkconcept op elke nieuwe stedenbouwkundige ontwikkeling in Anderlecht werd toegepast, is uniek. Dit uitzonderlijke karakter is vooral toe te schrijven aan de politieke wil om een beleid te voeren dat controle behoudt over de terreinen die beschikbaar zijn voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gemeentelijk grondgebied.

In België zijn de woningbouw en die van de stad in het algemeen vooral een kwestie van privé-initiatief. Sinds de tweede helft van de 19de eeuw is de stedenbouw onderworpen aan de toepassing van de wet van 1889 over de onteigening per zone, die precies werd ontworpen om de aanleg van wegen in het kader van een stedelijke hernieuwing of uitbreiding mogelijk te maken. Door deze wet kon een openbare of privégrondeigenaar niet alleen het terrein dat nodig was voor de aanleg van een openbare weg verwerken, maar ook aanpalende terreinen. Door de aanleg van de nieuwe

Afb. 1

De stedenbouwkundige toestand van Anderlecht, zoals die werd voorgesteld op de *Exposition d'Urbanisme d'Anderlecht* in 1956, met daarop (1) het tracé van de grote ring zoals die in 1931 werd goedgekeurd door de Provincie Brabant en de gemeente en (2) het rooilijnplan voor de Scherdemaalwijk. De Meirwijk rond het Astridpark is duidelijk te onderscheiden. Het wegnraster rond het park moest aansluiten bij de grote ringlaan en haar oversteken. Montage van de auteur, bron: "Anderlecht, commune d'avant-garde", in *Cahiers de l'urbanisme communal*, ed. Art et Technique, 1956.

Afb. 2

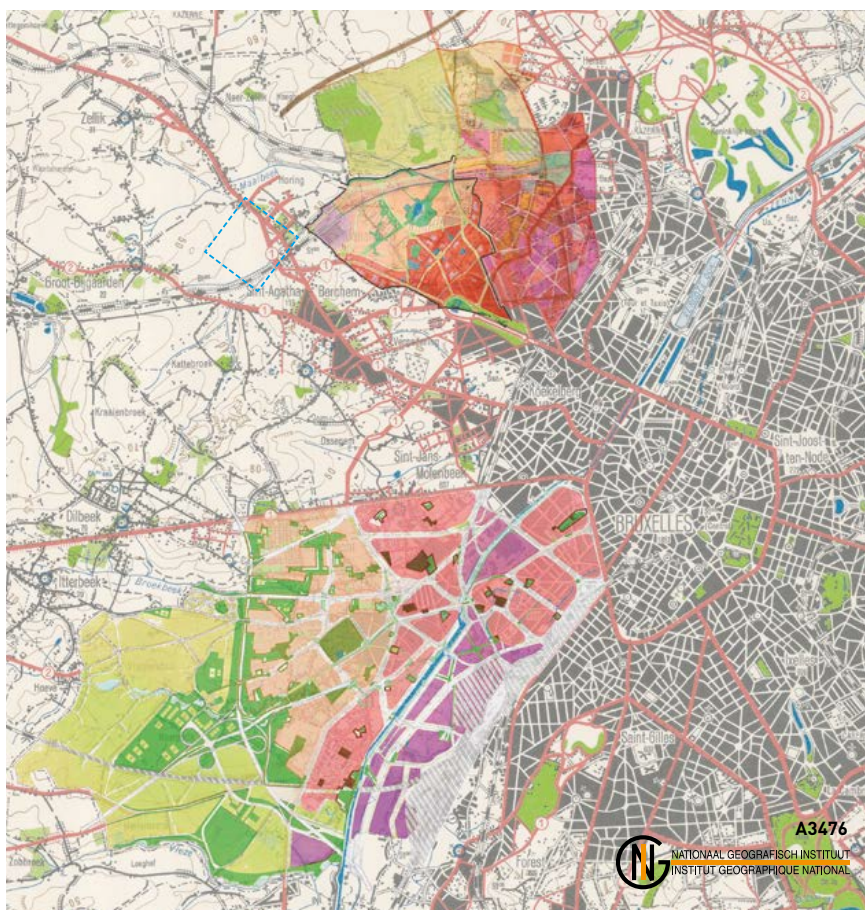
Verschillende projecten en operaties die verband houden met het *park system*, samengebracht op het algemeen plan van het groene netwerk, gepubliceerd in de brochure van 1963. Het toont hoeveel verschillende stedenbouwkundige operaties met elkaar gecombineerd werden: gewestelijk park (groen omlínd), bebouwing in *open planning* (blauw omlínd), stedenbouwkundige renovatie en openwerking van bouwblokken (rood omlínd) en *waterfront* (oranje omlínd) Montage van de auteur, bron: brochure *Groen Anderlecht* van 1963 (© GOB).

1. Pedepark
2. Scherdemaalwijk
3. Vijverswijk (Groene Poort)
4. Itterbeek en Broekwijk (Westland Shopping Center)
5. Demosthne/Potaardeberg
6. Scheutbos
7. Vogelenzangwijk
8. ZPM nr.4 (J.Hayetsquare)
9. Busselenberg
10. Landschapspark
11. Aurorawijk
12. Konink Albertplein (Parijse poort)
13. Grondeltoren

Afb. 3
 Het project voor de wijk Vogelenzang (beeld van 1956) illustreert de band tussen de aanleg van infrastructuur en stedelijke ontwikkeling. Hier moet de bouw van woningen de investeringen in de infrastructuur voor de nieuwe gemeentelijke landschappelijke begraafplaats in het uiterste zuiden van het grondgebied van Anderlecht, rendabel maken. In "Anderlecht, commune d'avant-garde", in *Cahiers de l'urbanisme communal*, ed. Art et Technique, 1956.

Afb. 4
 Kaart van Brussel uit 1952 waarop de gelijktijdig uitgewerkte Algemene Plannen van Aanleg voor de westelijke rand van de Brusselse agglomeratie zijn samengebracht. Ze bakenen alle drie een grote te vrijwaren zone af: een rurale zone in het geval van de vallei van de Pede in Anderlecht; een beboste zone in het geval van het Laarbeekbos in Jette, het enige van deze omvang in het westen van Brussel; een domaniale zone in het geval van Ganshoren waar een groot domein rond de voormalige heerlijkheid die toen nog bewoond was, moest gevrijwaard blijven. Montage van de auteur van gegevens afkomstig van de diensten stedenbouw van de gemeenten Jette en Ganshoren en de brochure *Groen Anderlecht* (1963), op een kaart van het Nationaal Geografisch Instituut.

weg ontstond zo een meerwaarde die gerecupereerd kon worden om de operatie te financieren. Op die manier konden de grote parken, lanen en *parkways* – algemeen toegeschreven aan de 'koning-bouwer' Leopold II – tot stand komen onder bescherming van het ministerie van Openbare Werken en vooral van de dienst van inspecteur der wegen Victor Besme. Nadat deze dienst in 1903 werd afgeschaft, zetten de gemeenten hun stedenbouwkundige ontwikkeling *grosso modo* volgens dezelfde beleidsprincipes voort¹.

De Meirwijk in Anderlecht werd in 1905 aangelegd op initiatief van de gemeente, die een groot openbaar park wilde creëren in de buurt van zijn historisch centrum gevormd door het Dapperheidsplein en de collegiale Sint-Guidokerk. Dit park van 15 hectare, ontworpen door de Brusselse landschapsarchitect Jules Buysens,² werd gefinancierd door de verkoop van bouwpercelen gelegen rond het park, binnen de perimeter van een onteigening per zone van 80 hectare. De kunst om een stad te ontwerpen en te plannen is dus gebaseerd op het vermogen om de grootte van deze perimeter in te schatten in functie van de omvang van de te bouwen uitrusting – in dit geval een park – en in functie van de grondeigenaren, vaak maatschappijen die speculeren met gronden die op lange termijn nodig zijn voor de stadsuitbreiding³ (afb. 1).

De ervaring met de Meirwijk leerde dat dergelijke operaties grootschalig genoeg moeten zijn om de aanleg van stedelijke uitrustingen te kunnen financieren. Anderlecht legde daarom de lat hoog. Georges Messin, directeur van de gemeentelijke technische dienst, lanceerde wat hij de '*entreprise communale*'⁴ noemde, met het doel via de stedenbouw '*d'assurer pour chaque citoyen une gamme étendue de commodités*

matérielles. Daarvoor moest een te sterke grondspeculatie vermeden worden, die het anders onmogelijk zou maken om voldoende meerwaarde te genereren voor de uitrustingen of de nieuwe wijken onbetaalbaar zou maken. Daarom werd op 1 januari 1935, het moment dat de Meirwijk voltooid werd en de ontwikkeling van nieuwe delen van het grondgebied zou beginnen, de grondregie van Anderlecht opgericht. Het hoeft niet te verwonderen dat de leiding ervan werd toevertrouwd aan Messin. Zo kwam de planning (de technische dienst van de gemeente) en het instrument voor de uitvoering ervan in handen van dezelfde verantwoordelijke, om een 'operationeel stedenbouwkundig beleid'⁵ te kunnen voeren. Dit liet toe om de grote opties die de gemeenteraad in 1947 goedkeurde – de bevestiging van de verstedelijking van de Pedevallei, die tot wandelgebied werd omgevormd, en de projecten voor nieuwe wijken zoals die van het Scherdemaal – direct uit te voeren⁶ (afb. 2). In deze wijken werden in eenzelfde ruimte de woningbouw – ontwikkeld door de privésector – en de openbare infrastructuur – gefinancierd door de meerwaarde van de percelenverkoop – aan elkaar gekoppeld (afb. 3).

EEN STAD VAN HET 'OPEN TYPE' ONTWERPEN ROND EEN WIJKTUIN

De formulering van de grote stedenbouwkundige opties voor Anderlecht in 1947 was eigenlijk een antwoord op de bepalingen van de besluitwet van 2 december 1946 inzake de stedenbouw, die de gemeenten verplichtte om een Algemeen Plan van Aanleg (APA) op te stellen. Dit APA heeft tot doel de grote wegen en functionele zonerings van het grondgebied vast te leggen, een zonerings die achteraf verfijnd moet worden

met Bijzondere Plannen van Aanleg (BPA). De uitwerking van deze plannen gebeurde onder controle van het nieuwe Bestuur voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (BSRO), dat in 1945 werd opgericht en waarvan Victor Bure de eerste directeur was. Hun ontwerp moest worden toevertrouwd aan gespecialiseerde studie-bureaus of aan een gemeentelijke technische dienst die over gekwalificeerde en erkende stedenbouwkundigen beschikte.

In 1954 volgden twee jonge functionarissen les aan het *Institut Supérieur d'Urbanisme Appliqué* (ISUA). Deze school voor stedenbouw die opgericht was in het kielzog van de wet van 1946 om technici te vormen, onder leiding van de Franse stedenbouwkundige Gaston Bardet (zie kadertekst). Een van hen was Charles De Coster. Meteen na zijn benoeming in de technische dienst van de gemeente Ganshoren werd hij door zijn directeur Octave Coenen – een vriend van Victor Bure en voorstander van de open en groene stad van Bardet – naar het ISUA gestuurd.⁷ De andere functionaris was Jef Janssens, een adjunct van Georges Messin.

De diensten van beide gemeenten en ook die van Jette begonnen aan een grondige herziening van hun rooilijnplannen via de opstelling van een APA volgens de principes van de wet van 1946. De drie APA's⁸ streefden ernaar om de twee karakteristieken van dit grondgebied aan de rand van de Brusselse agglomeratie te bewaren: de 'gesloten' structuur van bouwblokken in de al verstedelijkte wijken, die aansloten op de bestaande stad, en het behoud van grote open ruimten aan het andere uiterste van hun grondgebied (afb. 4). Tussen beide delen werd een soort morfologische overgangszone voorzien, die wordt omschreven als een residentiële zone van het 'open type',

een 'open planning'⁹ die een overgang kan vormen tussen de stedelijke dichtheid en de open ruimte. Voor deze zone van het 'open type', moest in de eerste plaats het zuiver residentiële karakter bewaard blijven om deze nieuwe stadsvorm te 'laten drijven in het groen van zijn parken', zoals Bardet het formuleerde.

Het hertekenen van de toekomstige wijk op het plateau van Scherdemaal bood Janssens de kans om de theorieën van de wijkeenheden die hij tijdens zijn opleiding aan het ISUA had geleerd, toe te passen. De terreinen waren kort daarvoor verworven door de gemeentelijke grondregie. Deze baseerde zich op een stedenbouwkundig plan van 1934 dat voorzorg in de voortzetting van de Meirwijk. Dit plan trok het netwerk van grote verkeerswegen, uitwaaiërend vanaf de vier hoeken van het Astridpark, door tot aan de grote ring, die in die tijd nog in aanleg was. Het stramien is gebaseerd op een langwerpige rechthoek op de kamlijn van de site en streeft naar een visuele relatie met het Astridpark en de uitloper van het Dudenpark aan de andere kant van de vallei (afb. 5). Alleen het tracé van de hoofdwegen, aan de buitenkant van de rechthoek, werd bewaard. Vertrekkend daarvan vertakte het stratennet zich langsheen een lineair park tot in het centrum van de wijkeenheden, dat volledig voetgangerszone werd en waarbinnen het dagelijkse leven zich afspeelt. Het is een *wijktuin*, zowel een plaats voor sociaal leven als voor voorzieningen. Het geheel is zodanig berekend dat, zoals in Radburn (zie kadertekst), alles bereikbaar is in een straal van 400 meter en het oversteken van verkeersassen vermeden wordt (afb. 6).

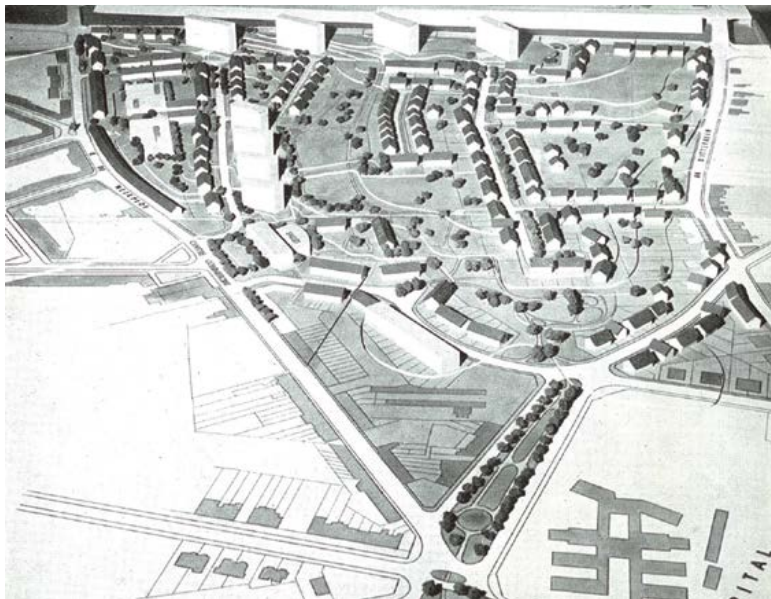
Vermits de hele operatie werd geleid door de gemeentelijke grondregie, die alle terreinen beheerde,

Afb. 5

De tuin van de wijkeenheden van Scherdemaal in 1971. Op de achtergrond zijn de gebouwen van de basisschool te zien. Het gezichtspunt van de foto benadrukt de landschapsrelatie tussen het park en het oosten van de agglomeratie, en vooral de relatie met de parken van Vorst (rechts op het beeld). In GRUNEWALD, K, *Anderlecht 1971/76*, s.l. Dereume, 1976).

Afb. 6

Maquette van de Scherdemaalwijk die werd getoond op *Exposition d'Urbanisme d'Anderlecht* in 1956. De smalle square voorzien op een plan van 1934, maakt plaats voor een groot park met daarin speelpleinen voor alle leeftijden, een basisschool, een gymnasium, een klein handelscentrum en appartementsgebouwen. Het park verwijdt en stijgt in de richting van de grote ringlaan, die intussen gepland was als snelweg rond de hoofdstad. Met de aanleg van dit laatste gedeelte, fungeert het park van Scherdemaal tegelijk als bufferzone en als natuurlijk antigeluidsscherm. In *"Anderlecht, commune d'avant-garde"*, in *Cahiers de l'urbanisme communal*, ed. Art et Technique, 1956

kon aan het park bijzondere zorg besteed worden. Het ontwerp werd voor het eerst getoond op de aan stedenbouw gewijde tentoonstelling in 1956, de derde in zijn soort

die de gemeente organiseerde voor de bewoners. Deze ontvingen zeven jaar later, in 1963, een fraai vormgegeven brochure in kleur die het stedenbouwkundig beleid van de

gemeente samenvatte. De publicatie was opgesteld door Messin en ontworpen door Janssens. Ze bevat een gedetailleerd plan van Scherdemaal, dat werd voorgesteld als voorbeeld van het principe van wijkeenheden, waarop men de verdere ontwikkeling van het hele grondgebied wilde vormgeven. Al deze eenheden zijn gestructureerd rond hun wijktuin en staan met elkaar in verbinding. De eenheid van Scherdemaal is dus een ijkpunt: door het Astridpark direct te verbinden met de rurale zone van de Pede, vormt de in 1964 ingewijde wijktuin van Scherdemaal een 'groen sas', een beslissende stap in de vorming van een echt *park system* – om het met de woorden van Messin te zeggen, *"un système cohérent de parcs, à l'image de certaines réalisations d'outre Atlantique."*¹⁰

De grondregie maakte de ontwikkeling van dit *park system* en bijgevolg de organisatie van de uitrusting mogelijk. Twee factoren zouden echter de uitvoering ervan mee bepalen: de opkomst en macht van projectontwikkelaars en de introductie van het ontwikkelingsmodel van de grote distributie in België.

EEN APPARTEMENT IN EEN PARK

De wijkeenheden van Scherdemaal bestaat louter uit privéwoningen. Om onderscheid volgens sociale status te voorkomen werden in de wijk verschillende woningtypes gecombineerd: alleenstaande villa's, gekoppelde huizen of aanpalende huizen en flatgebouwen van vijf tot 20 verdiepingen, die vrij over het park verdeeld zijn. De flatgebouwen beantwoordden aan de aspiraties van Janssens, die militant communist was. Deze typologie was voor hem, net als voor Renaat Braem – een sleutelfiguur van de Belgische

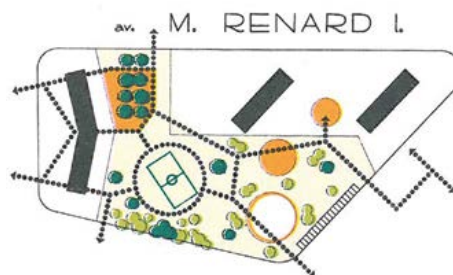
Afb. 7
 Het ontwerp van de Vijverwijk zoals dat in 1963 werd gepubliceerd door de gemeentelijke overheid. Tekening Jef Janssens in brochure *Groen Anderlecht*, 1963 (© GOB).

socialistische stedenbouw¹¹ en een van de belangrijkste architecten van de Modelwijk op het Heizelplateau – een gezonde vorm van collectieve woningbouw op een zo open en groen mogelijk terrein.¹² Hij stond daarmee lijnrecht tegenover Bardet, die in het ISAU pleitte voor een lage densiteit.

De typologie van een collectief gebouw in het groen was echter ook interessant voor de grote bouwondernemingen. De periode van de planning van de Brusselse groene gordel valt ook samen met de opkomst van flatgebouwen ingeplant in een gemeenschappelijke tuin. Dergelijke flatgebouwen bepalen nog altijd een deel van het Brusselse stadslandschap. Ze zijn niet alleen erg talrijk, maar vallen ook op door hun omvang, gebruikte materialen en doorlopende balkons – een homogeniteit die getuigt van de industrialisering van hun bouwprocedé. Een groot deel ervan werd gerealiseerd door twee maatschappijen die elkaar op de Brusselse markt opvolgden: de projectontwikkelaar Etrimo en de bouwonderneming Amelinckx.¹³ Allebei brachten ze woningen op de markt die toegankelijk waren voor de gemiddelde inkomensklasse en dit door een maximale beperking van de kosten,

zowel op het vlak van grondoppervlakte als op dat van de bouw. Dit resulteerde in een ver doorgedreven standaardisering die hun gebouwen onmiddellijk herkenbaar maakt. Op deze manier hebben beide ondernemingen – daarbij geholpen door een intens communicatie- en lobby-netwerk¹⁴ – er mee voor gezorgd dat appartementen een genormeerd consumptie- en beleggingsproduct werden.¹⁵ De verkoop op plan zorgde voor de financiering van de bouw. Deze ondernemingen belichamen een fundamentele evolutie in de praktijken van private projectontwikkelaars in de Belgische steden. In het midden van de 20ste eeuw evolueerden ze van grondkopers – die grote terreinen verkavelen en bouwrijpe percelen aan kandidaat bouwers verkopen, naar het voorbeeld van de activiteiten van de grondregie – naar projectontwikkelaars die het hele bouwproces voor hun rekening nemen en sleutelklare woningen verkopen.¹⁶

Projectontwikkeling en de verwezenlijking van de nieuwe wijken voorzien in het *park system*, zouden op het juiste moment meerdere raakpunten vinden en een objectieve alliantie smeden, zowel op het vlak van planning als van stedelijk woonmodel.

Afb. 8
 In het Arboretum (thans Joseph Lemaire park) bevindt zich een reeks gebouwen op een schijnbaar globaal en doorlopend terrein. In realiteit echter is er een scheiding tussen het eigenlijke park (in het groen), aangelegd op kosten van de gemeente, en een zone in mede-eigendom (in het beige) die is aangelegd boven ondergrondse garages, zoals te zien is op dit organisatieschema van het park. In brochure *Groen Anderlecht*, 1963 (© GOB).

Via de bijzondere plannen van aanleg werd de vorm van de stad inderdaad precies vastgelegd, om op lange termijn haar groene en open karakter te garanderen. De aanwezigheid van grote vastgoedoperators maakte rechtstreeks overleg met de gemeentelijke overheid mogelijk, nog voor de plannen werden aangenomen. Zo konden de inplanting en de hoogte van de gebouwen worden vastgelegd en de densiteit berekend op basis van lichtinval en van de meerwaarde die moest gegenereerd worden om de collectieve voorzieningen te financieren.

Dergelijke onderhandelingen lagen aan de basis van het ontwerp van de wijkeenheden grenzend aan die van Scherdegemaal. Deze moest worden aangelegd langs de huidige Marius Renardlaan, een van de hoofdwegen ontworpen voor de Meirwijk, die vertrekt aan het Astridpark en tot aan de Grote Ring loopt. De slechte grondkwaliteit van deze nieuwe wijk in de vallei van de Pede, een kleine zijrivier van de Zenne, noopte tot het gebruik van diepe funderingen, wat voor individuele woningen economisch moeilijk haalbaar was. Deze parameter bood Janssens de mogelijkheid om een ensemble van flatgebouwen te

Afb. 9

In het park wonen en leven: appartementsgebouwen, de hypermarkt GB en het Vijverspark samengebracht in één stedelijk landschap (© Archives de la Faculté d'architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5 'Pede').

ontwerpen, gegroepeerd rond pleinen van verschillende types: een winkelcentrum, het voorplein van een nieuwe kerk en een speelplein. Het geheel moest worden opgetrokken langs een groot park in de voormalige bedding van de Pede – het Vijverspark –, doorlopend in een tweede park, het Arboretum (Lemairepark) (afb. 7 en 8). De wijk van de Vijvers werd onderverdeeld in aparte kavels, die door openbare aanbesteding werden toegewezen aan Etrimo (rond het Arboretum en het J. Vives park) en in mindere mate aan Amelinckx (rond het Luther Kingplein) en *Constructions Rationnelles Modernes*.

Een tweede raakpunt betrof de aanleg van de groene ruimten, soms louter privé, soms in samenwerking met de overheid, zoals voor de landschapsontwerpen van Scherdemaal en het Arboretum. Het opzet van Etrimo en Amelinckx, maar ook van andere kleinere maatschappijen met erg veelzeggende namen als *Constructions Rationnelles Modernes* (CRM) of *Espace Clarté Bâti* (ECB), was duidelijk: de middenklasse een woning bieden die aan haar aspiraties beantwoordt, dat wil zeggen, een moderne en comfortabele woning 'gelegen in een park';¹⁷ "garantie de la sécurité

des enfants et du repos de la retraite";¹⁸ in de buurt van de arbeidsplaats, zodat de driehoek wonen-werk-ontspanning¹⁹ wordt gerealiseerd. Het samengaan van leven in het groen en nabijheid van het werk is een eersteklas commercieel argument. De beoogde clientèle bestaat vooral uit zelfstandigen, handelaren en werknemers in de dienstensector.

De reclame is erg expliciet, zoals blijkt uit een brochure uitgegeven door de maatschappij CRM, die een door architect Jacques Cuisinier ontworpen woningencomplex in Ganshoren bouwt. Cuisinier werkte samen met grote bouwondernemingen als Ado Blaton en bouwde een reputatie op als ontwerper van collectieve woningen. Hij ontwierp onder meer het multifunctionele complex van de Rogiertoren (1958). Voor CRM ontwierp hij eveneens de prestigieuze *Résidence du Parc* in Anderlecht, een gebouw met uitgepuurde lijnen dat op pijlers rust. Vanaf de ring gezien vormt het de afsluiting van het perspectief van het Vijverspark en markeert het zowel de toegang tot de stad als die van het Arboretum. Met de slogan "Ne vivez pas sans horizons, habitez-vous aussi les 'espaces verts'", benadrukt CRM in haar reclamefolder de voor-

delen van een woning die vlakbij het netwerk van de invalswegen van de hoofdstad liggen, "qui permet de traverser la ville pratiquement sans arrêt" tot aan de centra voor handel en tewerkstelling ter hoogte van de Kleine Ring en de Louizalaan.²⁰

HET PARK SYSTEM, PUBLIEKE RUIMTE VAN DE 'ONDER-HOOFDSTAD' IN HET WESTEN

Een appartement in een park beantwoordt aan het idee van een woning op de juiste afstand tussen natuur en stad, ontspanning en werk. Janssens was overtuigd van het belang van dit evenwicht, vooral op het vlak van mobiliteit. In een nota over de toekomst van Anderlecht, opgesteld op het moment dat de wijk van het Vijverspark werd ontworpen, constateert hij de stadsvlucht uit het centrum van Brussel, waarvan randgemeenten als Anderlecht profiteren. Hij voorspelt dat de toegangswegen naar het centrum minder belangrijk zullen worden, en de verbindingswegen tussen deze nieuwe 'voorsteden' in belang zullen toenemen. Hij concludeert, in hoofdletters in de tekst: "Les nouveaux accès, voilà où se trouve en cette époque d'éclatement de la capitale, la chance d'Anderlecht."²¹

NIEUWE STEDENBOUWKUNDIGE VOORSCHRIFTEN: DE VORMING VAN HET MODEL VAN DE GROENE STAD.

Het grondbeleid van de gemeente speelde een hoofdrol in de ontwikkeling van het *park system* van Anderlecht. Deze paste echter in een algemene tendens die groene ruimte zag als de ideale publieke ruimte waar de verschillende articulatie-niveaus van het collectieve leven tot uiting kwamen – van het dagelijkse buurtleven tot de grootstedelijke structuur. Dit basisidee inspireerde iedereen die bij stedenbouw betrokken was en die ervan overtuigd was dat de nieuwe stedenbouw groen moest zijn, en dan vooral de ‘perifere stedenbouw’. Deze term is van Victor Bure. Hij slaat op stedelijke uitbreidingen – in tegenstelling tot operaties die de bestaande stad vervangen of vernieuwen – van het type dat een beleid vergt zoals dat van de grondregie.

Victor Bure was de eerste directeur van het Bestuur voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (BSRO), een departement dat in 1945 werd opgericht door het ministerie van Openbare Werken. Het BSRO was belast met de toepassing van de regels ingesteld door het Koninklijk Besluit van 2 december 1946 inzake stedenbouw. Het voorzag de Belgische staat van een arsenaal aan controlemechanismen voor stedenbouw en ruimtelijke ordening die tot dan toe grotendeels de bevoegdheid van de gemeenten waren. De tekst rust op twee pijlers: de verplichting voor lokale overheden om plannen van aanleg op te stellen –algemene op het vlak van de gemeente (APA) en bijzondere op het vlak van wijk of huizenblok (BPA)– en de installatie van een staatsvoogdij over de gemeenten via

een centraal bestuur voor stedenbouw. Deze moet enerzijds de uitwerking van deze plannen en anderzijds de esthetische en hygiënische kwaliteit van de bouwaanvragen controleren,¹ als deze aanvragen betrekking hebben op onroerend goed dat buiten de zone van de bijzondere plannen van aanleg valt.

De voogdij van de staat over de gemeenten en hun uitwerking van de plannen was verre van neutraal. Met zijn flamboyante en militante persoonlijkheid probeerde Victor Bure in hoofde van zijn functie bevoegde personen en het grote publiek bewust te maken van het belang van stedenbouw. Hij richtte daarvoor de Belgische federatie voor Stedenbouw en Woningwezen op, waarvan hij ook voorzitter was, en leidde het tijdschrift *Cahiers de l'Urbanisme*. Bure was sterk door-drongen van de modernistische reformistische idealen van het interbellum. Hij had nauwe contacten met de *Groupe L'Équerre* en vooral met Claude Parent, die net als hij van Luik was.² Dit multidisciplinaire bureau was in de jaren 1950 belast met de studie voor de stadsontwikkeling van het plateau van Thirixes, in de gemeente Flémalle Haute, op de hoogten van de Maasvallei in de streek van Luik³(A). Dit openbaar woningbouwproject werd uitgewerkt volgens de basisprincipes van het Charter van Athene, met een ruimtelijke verdeling op basis van functies en circulatietypes. Dit project was belangrijk door de manier waarop het al snel als model fungeerde voor de aanleg van wijken en stedenbouwkundige ingrepen, vooral bij de territoriale bestuurders en het BSRO.

De Brusselse architect en politicus Fernand Brunfaut werd door zijn partij belast met een *Étude des problèmes des grandes agglomérations*

voor de socialistische gemeentelijke mandatarissen en publiceerde in 1951 *La condition municipale*. Het enige plan voor een nieuwe wijk dat erin wordt gereproduceerd is dat van de wijkneighbourhood van Les Thirixes, dat hij enthousiast voorstelt als de remedie ‘*devant le chaos*’, waarbij de nadruk ligt op een zuivere scheiding tussen de circulatie van voetgangers, in het centrum van het plan, en die van voertuigen in de periferie.⁴ Het volgende hoofdstuk, gewijd aan de woningbouw, illustreert Fernand Brunfaut met de plannen voor flatgebouwen die zijn zoon Maxime in dezelfde tijd had getekend voor de tuinvijk Germinal in Evere (B). De organisatie van het plan herneemt de typologie van de wijk rond een groene ruimte waarin alle functies (winkels, gemeenschapszalen, school...) gelokaliseerd zijn. De kleine tuinvijk het Tornooveld (C), op enkele honderden meter van de vorige, werd in 1952 ontworpen door de *Groupe Alpha*, een bureau voor architectuur en stedenbouw dat ook nauw contact had met Victor Bure, en herneemt dezelfde organisatietyperologie. Het plan is op een volledige pagina afgedrukt in een door het BSRO en De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken uitgegeven brochure (1954). Het gaat om een rapport over de inplanting van ‘gegroepeerde woningen’ dat door Victor Bure was besteld bij Claude Parent en dat opgesteld was in de vorm van zeven aanbevelingen.⁵ Het project van het Plateau des Thirixes wordt er herhaaldelijk als voorbeeld genomen voor het vestigen van gemeenschappelijke voorzieningen in relatie tot de voetgangerswegen en de centraal gelegen parken. Een andere verwezenlijking van de *Groupe L'Équerre* in Seraing (D)⁶ werd tot voorbeeld genomen voor de aanpak van de circulatieproblematiek.

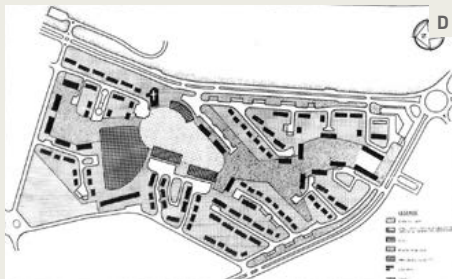
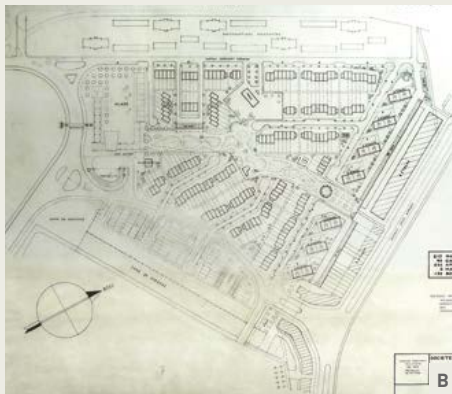

Deze voorbeelden van nieuwe wijken lijken alle geïnspireerd door de nieuwe stad Radburn (Clarence Stein en Henry Wright, 1929) in de periferie van New York. Dit is het schoolvoorbeeld van de Amerikaanse *neighborhood units* (wijk-eenheden), een model bedacht door Clarence Perry (1872-1944) en uiteengezet in *Regional survey of New York and its environs*. De Groupe L'Équerre en tal van architecten van hun generatie hadden in 1930 kennis gemaakt met zijn ideeën op de tentoonstelling over rationele verkaveling van de CIAM III in Brussel (E).⁷

Vanaf zijn oprichting beperkte het BSRO zich dus niet tot het louter controleren van de acties van de gemeenten, maar droeg het bij tot het formuleren van een heldere visie op de stad van de toekomst. Deze visie werd actief uitgedragen via de controle op de uitwerking van algemene en bijzondere plannen van aanleg van de gemeenten. De wet van 1946 verplicht de gemeente om een APA⁸ en BPA op te stellen, maar hij preciseert inderdaad ook dat dit moet gebeuren in samenwerking met een gespecialiseerd studie bureau of een gemeentelijke technische dienst die over gekwalificeerde en erkende stedenbouwkundigen beschikt. De toepassing van de wet van 1946 had een directe invloed op de spectaculaire ontwikkeling van de opleiding stedenbouwkunde in België, wat dan weer bijdroeg tot de snelle verspreiding van de nieuwe stedenbouwkundige principes. Naast de bestaande opleidingen aan de ULB (waar Victor Bure vanaf 1945 les gaf) en in La Cambre, kwamen er twee avondcursussen die technici de principes van stadsplanning moesten bijbrengen. In 1951 lanceerde ook de Gentse universiteit een avondcursus en enkele jaren later volgden de Sint-Lucasscholen voor kunst

A
Het systeem van diensten en burgerlijke gebouwen in het rood benadrukt door de stedenbouwkundigen van de Groupe L'Équerre. Het systeem vormt telkens het centrum van de verschillende eenheden waaruit het stedenbouwkundig project voor het plateau des Thirixes in Flémalle Haute bestaat. Dit volledig autovrije systeem en het wegennet kruisen elkaar zonder elkaar ooit echt te raken. In PARENT, E., *L'implantation des groupes d'habitations*, Bruxelles, Ministère des Travaux Publics et de la Reconstruction et Société Nationale de Habitations et Logements à Bon marché, 1954, p. 10).

C
Gemeenschappelijke principes voor het ontwerp van een wijkplan in de jaren 1950 in België waarbij de nadruk licht op een lineaire groene ruimte: B Germinal (Evere, Maxime Brunfaut, 1957), C Tornadoiveld, (Evere, Groupe Alpha, 1952), D La Bergerie (Seraing, Groupe L'Équerre) In PARENT, E., *L'implantation des groupes d'habitations*, Bruxelles, Ministère des Travaux Publics et de la Reconstruction et Société Nationale de Habitations et Logements à Bon marché, 1954, p. 10).

E
Het plan van de nieuwe stad Radburn in de periferie van New York, New Jersey (1929). Eerste 'motor-safe city' waarin Henri Wright het huiselijk leven van het autoverkeer scheidt door een doorlopende groene gordel aan te leggen binnen elke 'superblock', een eenheid die de Amerikanen ook nog 'Neighbourhood Unit' noemen en waarin een school, een speeltterrein of een zwembad aanwezig zijn. In BARDET, G., *Problèmes d'urbanisme*, Paris: Dunod, 1941, p. 55.

en architectuur, die in 1947 aan de basis lagen van het ISUA (*Institut Supérieur d'Urbanisme Appliqué*) waarvan de leiding werd toevertrouwd aan de Franse stedenbouwkundige Gaston Bardet.

Gaston Bardet is een exponent van de Franse traditie die stedenbouw als een sociale wetenschap beschouwt. Hij was het niet eens met de ideologisch overheersende analytische, schematische en deterministische benadering van radicale modernisten als Le Corbusier en andere propagandisten van de CIAM die een tabula rasa voorstelden. Bardet verzette zich daartegen want hij beschouwde de stad als een complex levend organisme waarvan men de structuur en sociale morfologie moet doorgronden.⁹ In zijn belangrijk boek *Pierre sur pierre, construction d'un nouvel urbanisme*, dat in 1945 werd gepubliceerd en als het programma van zijn onderwijs aan het ISUA kan worden beschouwd, hekelt hij het project van de verticale *Ville Radieuse* van Le Corbusier.¹⁰ Daartegenover stelt hij de principes en tekeningen van de 'paviljoinaire voorstad-tuin' van Radburn.¹¹ En hoewel Bardet eerder traditionele ideeën verdedigt, opteert hij niettemin voor de erg modernistische terminologie van de 'wijkenheid'. Volgens hem is Radburn met zijn twee grote woningensembles – de *superblocks* bestaande uit een vijftiental U-vormige huizengroepen en lineaire groene ruimte – een perfect voorbeeld van de articulatie van de verschillende gemeenschapsschalen.

Dit principe van schalen, die hij 'communautaire échelons' noemt, is volgens Bardet de enige garantie voor de ontplooiing van ieders persoonlijkheid, terwijl de menselijke mistukking van individualistische wegen – 'de kleine villa' – en collec-

tivistische wegen – 'de machines om in te wonen' – wordt vermeden door een precieze en antropologische articulatie van de sociabiliteitsniveaus¹² volgens de opeenvolgende echelons. Het eerste echelon is dat van het gehucht, een groepering van vijf tot tien huizen, waar zich een direct en sociaal solidariteitsniveau, het patriarchale echelon, ontwikkelt. Dan volgt een groepering van 50 tot 150 huizen die het huiselijke echelon definiëren en samengaan met kleine, groene openbare pleinen met winkels en lokale diensten. Een raster van stedelijke toegangswegen begrenst zones van 4.000 tot 10.000 huizen. Dat is het parochiale echelon, of met andere woorden: de 'wijkenheid'.

NOTEN

1. Zie hierover ARON, J., BURNIAT, P., VANDE PERRE, M., *Le contrôle esthétique en '40*, Éd. Les Cahiers de la Cambre architecture, Institut Supérieur d'Architecture de l'État, La Cambre, Brussel, 1986; en BRICMONT, G., *Aménagement du territoire et urbanisme. Commentaires de la loi organique du 29 mars 1962*, Larcier, Brussel, 1963 [2e ed.].
2. Tijdens het interbellum werkte Victor Bure als jurist bij de dienst Openbare Werken van Luik, waar sinds 1936 ook Jean Moutschen (1907-1965) werkte. Deze laatste was stichtend lid van de *Groupe l'Équerre*, samen met Yvon Falise (1908-1981), die in 1937 schepen van Stedenbouw werd in Luik en zich tijdens de oorlog op het werk van de groep baseerde om na te denken over de inrichting van Groot Luik (GRULOIS, G., *L'Équerre réédition intégrale 1928-1939*, éd. Fourre-Tout, Liège, 2012, pp. 341, 373, 374).
3. GRULOIS, G., "De la région à l'unité de voisinage: l'urbanisme du Groupe L'Équerre, 1937-1952", in *VLC arquitectura*, 2015, deel 2, nr. 1, p. 6.
4. [...tegen de chaos], BRUNFAUT, F., *La Condition Municipale*, éd. Le Travail, Verviers, 1951, pp. 382-389.
5. Deze aanbevelingen vormden een 'geheel' waarvan de onderdelen elkaar wederzijds aanvullen. Het is dus wel degelijk op dit 'geheel' dat erkende maatschappijen zich inspireerden voor de uitwerking van bouwprogramma's en de projectontwerpers voor de uitwerking van hun plannen. In PARENT, E., *L'Implantation des groupes d'habitations*, Ministère des Travaux Publics et de la Reconstruction et Société Nationale des Habitations et Logements à Bon Marché, Brussel, 1954.
6. Unité de 'La Bergerie' 800 woningen, coöperatieve maatschappij 'La Maison Sérésienne', stedenbouwkundigen *Groupe L'Équerre*, architect R. Kangiester, pp. 18-19.
7. Aan de wijk werd ook een lang artikel gewijd in het Belgisch stedenbouwkundig tijdschrift *La Cité*. GRULOIS, G., *op. cit.*, p. 11, en in het architectuurtijdschrift *Le Document*, dat toen werd geleid door Gaston Brunfaut, de broer van Fernand.
8. De uitwerking van een APA was in theorie verplicht, maar slechts enkele gemeenten, waaronder Jette en Ganshoren, beschikten in 1962 over een APA goedgekeurd door de minister van Openbare Werken. Het principe van de dubbele handtekening gold niet binnen de perimeter van een door de minister goedgekeurd BPA.
9. FREY, J.-P., "Gaston Bardet, théoricien de l'urbanisme 'culturaliste'", in *Urbanisme*, nr. 319, juli-augustus 2001, p. 33.
10. De *Ville Radieuse* is een theoretisch project voor de moderne stad van Le Corbusier waarin hij zijn befaamde stramien ontwikkelt van de verspringende woontoren. Dit erg grafische stramien, dat een perfect voorbeeld is van gedecontextualiseerde stedenbouw, wordt bekritiseerd door Bardet, die het project herdoopt in 'Ville Ombreuse' (schaduwstad) en de schaduwen tekent tijdens de winterzonnenuwe, terwijl Le Corbusier alleen maar die van de zomerzonnenuwe tekende. BARDET, G., "La ville dite radieuse", in *Pierre sur pierre. Construction du nouvel urbanisme*, L.C.B., Parijs, 1945, p. 180.
11. Een project dat echter ook werd naar voren geschoven tijdens de derde editie van de CIAM, wat de diversiteit van standpunten op het congres illustreert.
12. BARDET, G., "Les échelons communautaires dans les agglomérations urbaines", in *Pierre sur pierre. op. cit.*, pp. 233-249.

Afb. 10

Foto van Vällingby, in 1958 gepubliceerd in het Belgische tijdschrift *La Maison* nr1, 1958 (© GOB).

Janssens kan zich dus alleen maar verheugen over de beslissing van het Bestuur der Wegen om de A9 snelweg – die nooit werd aangelegd – tussen Brussel en Kortrijk te laten uitkomen op de Maurice Carémelaan²², die parallel ligt aan de Marius Renardlaan, aan de andere kant van het Vijverspark. Voor de stedenbouwkundige maakte deze toegang tot de snelweg van de Vijverwijk de 'Porte Verte du centre périphérique'.²³ Omwille van haar perfecte aansluiting op het centrum en het oosten van Brussel via de Van Paepsemelaan en op het hinterland, was de gemeente Anderlecht dus voorbestemd om te worden bevorderd tot 'onder-hoofdstad' in het westen.

Deze positie van de optimale afstand was niet alleen interessant voor de gemeentelijke overheid. Parallel aan de opkomst van de immobiënssector in het midden van de jaren 1950, kende ook die van de distributie een snelle evolutie, met de ontwikkeling van een eigen verdelingsmodel. De eerste supermarkt in Brussel opende in 1957 haar deuren op het Flageyplein onder de merknaam Delhaize. Het was echter vooral zijn historische concurrent GB – onder leiding van Maurice Cauwe (1905-1985), afgevaardigd bestuurder van *GB Entreprises* – die in België het model van het Amerikaanse shoppingcenter introduceerde, de hyper-

Afb. 11a en 11b

Het Westland Shopping Center, kruispunt tussen de as van de Broekvallei en visuele verbinding met Sint-Guido, en die tussen de sociale woonwijk van het Scheutbos en de wijktuin van de Itterbeeksesteenweg, met een basisschool, twee sportclubs en een speelplein (11a: In Westland Shopping Center à Anderlecht, Archief van het Fonds Groupe G.I.B., farde 25Z486; 11b: OWTP_460035 © Min. OW, Regie der Gebouwen).

markten die een afdeling voeding en niet-voeding met zelfbediening combineerden met een enorme parking voor auto's.²⁴ Cauwe kende zijn zaak: hij was tussen 1948 en 1981 in totaal 33 keer naar de Verenigde Staten gereisd²⁵ en nam sinds 1956, het jaar dat ze begonnen, deel aan de seminaries van Dayton over moderne merchandisingtechnieken – geleid door Bernardo Trujillo (1920-1971), die destijds als de 'paus van de moderne distributie' werd beschouwd²⁶. Cauwe was ook voorzitter van de *Association belge des Grandes Entreprises de Distribution* (AGED) en van de denktank URBANICOM, een internatio-

nale vereniging voor stedenbouw en handel, opgericht in 1966.

Net als Janssens, was Cauwe zich bewust van de noodzaak om de centra van de voorsteden²⁷ te consolideren, iets waarvoor de commerciële centra dankzij hun specifieke stedenbouw bijzonder goed voor in aanmerking kwamen. De ontwikkeling van de commerciële centra in België werd mogelijk gemaakt dankzij de afschaffing in januari 1961 van de wet Cadenas van 1937, die tot dan toe de kleinhandel had beschermd. Dit sloot perfect aan bij de aanleg van de wijken van de groene gordel die toen volop bezig was. GB had

Afb. 12

Talud, vijvers en viaducten die bewust werden ingezet om een continuïteit in het landschap te creëren tussen het domein van de Pede en de Anderlechtse groene kroon, of om dit te beschermen tegen het verkeer van de ring (Oude foto van de voltooiing van de werken van de ring [© Archives de la Faculté d'architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5 'Pede']).

geanticiperd op de aanpassing van de wet door in de voorsteden terreinen aan te kopen,²⁸ waaronder één in de toekomstige Vijverwijk. De Regie had het perceel tegen een erg voordelige prijs verkocht, want ze wilde van deze gelegenheid gebruik maken om een perfecte timing te verzekeren tussen de bouw van woningen, de aanleg van groene zones en gemeenschappelijke voorzieningen en de commerciële infrastructuur (afb. 9).²⁹ De hypermarkt was voor GB een eenvoudig, economisch, financieel weinig risicovol model. In september 1961 opende het bedrijf twee vestigingen in de Brusselse agglomeratie, een in Anderlecht en een in Oudergem, in een geografisch symmetrische positie op de kruising van een stedelijke invalsweg en een ringweg.

In een tweede fase ontwikkelde de groep samen met de *Galleries Anspach* via het samenwerkingsverband Devimo een tweede, uitgebreider type shoppingcenter dat resulteerde in het Woluwe Shopping Center (geopend in 1968) en het Westland Shopping Center (geopend in 1972). Hoewel Cauwe zich volop inspireerde op het Amerikaanse model, wilde hij absoluut de daarmee verbonden risico's op stedelijk verval vermijden. Daarom werkte hij nauw samen met

de overheid om te komen tot een 'perifere commerciële stedenbouw', naar het voorbeeld van de satellietstad Vällingby (1957) (afb. 10). Dit handelscentrum was het resultaat van een publiek-private samenwerking in de periferie van Stockholm waarmee zowel Cauwe als Jean-Pierre De Bodt, de eerste directeur van Devimo, vertrouwd waren. Ook Janssens refereert aan Vällingby in zijn reflecties over de nood aan een commercieel centrum voor zijn Groene Poort van Anderlecht.

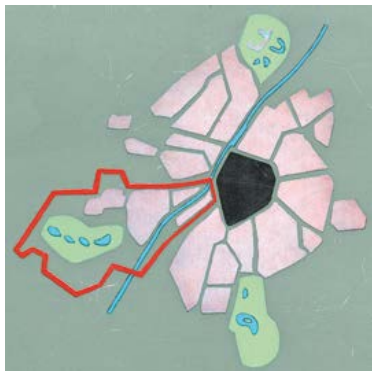
Westland (afb. 11a en 11b). is dus het resultaat van een gemeenschappelijke visie op een voorziening die centraal ligt in de periferie en aanvankelijk gedacht was als een groot complex met winkels en woningen.³⁰ Beide functies zouden uiteindelijk gescheiden worden, maar wel langs een gemeenschappelijke as worden georganiseerd. Het shoppingcenter loopt verder in een promenade waarlangs flatgebouwen werden opgetrokken. Deze promenade is visueel georiënteerd op de klokkentoren van de collegiale Sint-Guidokerk, die het culturele en sociale centrum van de gemeente markeert. Net als voor het Scherdemaalpark, getuigt deze visuele verbinding van een streven

naar de landschappelijke integratie van het *park system* in de structuur van de stad en, in dit geval, in zijn symbolisch erfgoed (afb. 12) De zichtas profiteert van het vrije uitzicht over de Broekvallei, een riviertje dat door de oorspronkelijke dorpskern stroomde en waarlangs de Sylvain Dupuislaan parallel aan het handelscentrum werd aangelegd. Een voetgangersbrug over deze laan zorgt voor een verbinding die loodrecht op de zichtas loopt, tussen de modernistische sociale woonwijk van het Scheutbos en de wijktuin van de Itterbeekselaan, en vormt dus op deze manier een voortzetting van het *park system*.

EEN TER KAMERENBOS ONTWERPEN VOOR DE ARBEIDER: DE OPERATIONELE DIMENSIE VAN HET PARK SYSTEM

De aanleg van de Vijverwijk is een perfecte illustratie van de verschillende niveaus die het *park system* wil articuleren als openbare ruimte, typisch voor het Anderlechtse gedeelte van de groene gordel. In het park zijn alle wijkvoorzieningen gegroepeerd. De vorm van het park opereert op een gemeentelijke schaal, vermits het de laan volgt die de toegangsweg tot de A9 had moeten worden en dus expliciet via het Astridpark naar het burgerlijke en culturele centrum van de gemeente rond het Dapperheidsplein, het Erasmushuis en de collegiale Sint-Guidokerk leidt. In de andere richting gaat het park onder de ring door en vloeit het daar over in de groene zone van de Pede, waardoor het een regionale dimensie krijgt. Deze zone, die aanvankelijk louter grondreserve was, bood de gelegenheid om de verdeling van de grote parken rond de Brusselse agglomeratie³¹ evenwichtig uit te bouwen. Met zijn 75 hectare werd het een 'een heus

Afb. 13

Cover van de brochure *Groen Anderlecht* van 1963, verspreid onder de bewoners van de gemeente om het *park system* voor te stellen. Het toonde duidelijk de ambitie om de landelijke zone van de Pede te integreren binnen het geheel aan grote Brusselse parken (© GOB).

Ter Kamerenbos³² (afb. 13) voor de Anderlechtse arbeidersbevolking.

Landbouwactiviteiten die bewaard bleven dankzij de beslissing om de verstedelijking van de zone te bevriezen, dienen als achtergrond voor een uitgestrekt openlucht sportcomplex, de belangrijkste infrastructuur in het park. De locatie van deze uitrusting in de nabijheid van de ring berust op een weldoordachte logica. Naast het feit dat deze sportterreinen dichtbij de woonwijken liggen, zijn ze eigenlijk geïntegreerd in de aanlegzone van de ring rond de hoofdstad. Het tracé van deze snelweg dat in 1949 werd vastgelegd, volgt in Anderlecht dat van de Grote Ringlaan. Deze werd in het interbellum als ruggengraat van de stadsontwikkeling van Anderlecht ontworpen maar werd een barrière van onoverkomelijke taluds die het grondgebied in twee sneed en elke ontwikkeling in het resterende gedeelte in het westen, en vooral de toegang tot het domein van de Pede, belemmerde. Ter compensatie verkreeg de socialistische burgemeester Henri Simonet van Jos de Saeger, minister van Openbare Werken, dat het ontwerp voor de ringovergang in Anderlecht aan zijn gemeentelijke diensten werd overgelaten. De taluds tussen de Pede en

het Vijverspark verdwenen en werden vervangen door lange viaducten; in de richting van Scherddemaal werden ze dan weer verhoogd om een anti-geluidsmuur te vormen. De ingrijpende grondwerken werden benut voor de aanleg van het sportcentrum, op kosten van het ministerie van Openbare Werken,³³ maar ook voor die van de stormbekkens die mee zorgen voor de verbinding van de verschillende wijk-tuinen met het complex van de Pede (zie afb. 2).

Het behoud van de Pede als semi-ruuraal gebied is inderdaad ook belangrijk voor het waterbeheer. De vallei van de Neerpedebeek wordt gebruikt als systeem voor beheer van afvloeiend water dat al in 1911 werd ontworpen en bestaat uit een paternoster van wachtbekkens, waarvan de grootste uitgebreid moest worden om er watersport te kunnen beoefenen.³⁴ Een ander bekken vangt het water van de ring op, terwijl de bekken van het park langs de Marius Renardlaan, die dezelfde vallei volgen, wachtbekkens zijn die stroomafwaarts van de erg verstedelijkte wijk Veeweide overstromingen moeten voorkomen.³⁵ Hier komen grote wegen naar de ring en invalswegen samen aan de grote rotonde van de Bergensesteenweg. De rotonde voert naar de nieuwe Van Paepsembrug, en via de brug naar een nieuwe industriezone die op de rechteroever van het kanaal werd aangelegd dankzij nationale subsidies volgens de wet van 8 juli 1959 voor de regionale economische ontwikkeling. Zo kwam er op de linkeroever ruimte voor de uitbreiding van de wijk Veeweide met de wijk Aurore, een complex van flatgebouwen in een groene ruimte. Het complex is opgetrokken rond een nieuwe gemeenteschool. Zijn geometrie volgt niet de as van het kanaal, omdat hier een kanaalhaven voor de pleziervaart voorzien was, die echter nooit werd uitgevoerd. Deze wijk moest de eerste stap zijn in de ontwikkeling van

een *waterfront* en een voortzetting van het *park system*. Het was de enige operatie in het kader van het *park system* die niet conform was aan de brochure van 1963 waarin de verschillende nieuwe wijken van Anderlecht werden voorgesteld.

Deze brochure, gesteund door burgemeester Bracops, ondertekend door Messin, maar volledig getekend door Janssens, geeft uitleg over het gemeentelijk grondbeleid dat met het *park system* verbonden was. Het was een beleid dat in de eerste plaats gericht was op de aanleg van groene ruimten, waarover regelmatig positief verslag werd uitgebracht in de gespecialiseerde Belgische pers. De stadsontwikkeling van de gemeente was inderdaad systematisch de hefboom voor de aanleg van parken. In objectieve cijfers is dat: 74 hectare in 1962 tegenover 29 in 1945, met een streefdoel van 200 hectare in 1985, voor een bevolking die toen op 120.000 inwoners werd geschat, wat neerkomt op 17 m² groene ruimte per inwoner. Voor Janssens moesten deze ruimten inderdaad voor elke bewoner toegankelijk zijn,³⁶ de bewoners van de oude 19de-eeuwse wijken inbegrepen. Het bestuur spande zich vanaf begin jaren 1950 ook in om met de hulp van nationale subsidies te strijden tegen verkrotting en om wijk-tuinen aan te leggen via de sanering van dichtbebouwde huizenblokken.³⁷ Terwijl deze saneringen aanvankelijk nog geïsoleerd plaatsvonden, werden ze vanaf begin jaren 1960 geïntegreerd in het *park system*. Dit diende als operationele gids voor stedelijke vernieuwing of voor de opvolging van al uitgevoerde operaties, zoals *Porte de Paris*, op het Albert I-plein langs de Bergensesteenweg, die met de linkeroever is verbonden via de wijk van de toren van Les Goujons en een ketting van kleine parken en squares doorheen de nieuwe industriezone.

CONCLUSIE

Het Anderlechtse *park system* is dus niet alleen een ensemble van groene ruimten. Het kan evenmin samengevat worden als het louter samengaan van gemeenschappelijke belangen van de verschillende actoren in de stedenbouw. Het is de belichaming van een geïntegreerd stedenbouwkundig beleid, dat als een gids fungeerde in het bouwen of de vernieuwing van de stad, en dit op lange termijn; een katalysator van de vernieuwing en renovatie van de gemeente, met een voor de Belgische context uitzonderlijke ruimtelijke coherentie en een integratie van verschillende functies en typologieën. Het is interessant om vast te stellen hoe het *park system* verschillende periodes overbrugt: het Scherdermael, waarvan de bebouwing nog een erfenis is van de principes van lage dichtheid van de tuinvijken, vervolgens het Vijverspark, Aurore en Westland, op het hoogtepunt van de ontwikkeling van goed bereikbare woningen opgetrokken door privékapitaal, tot aan nog niet gefinaliseerde operaties aan de andere kant van het Vijverspark. Ondanks het duidelijk postmoderne profiel met klassieke accenten, zetten deze in de eerste schetsen voor de uitwerking van de bestemmingsplannen het idee van een groene ruggengraat voort.

Los van de ruimtelijke en operationele dimensie voor de structurering van de gemeente, hebben de groene ruimten van Anderlecht een complexe functionaliteit, zowel op sociaal, technisch als gezondheidsvlak. Dit wordt gearticuleerd in een netwerk van groene ruimten op niveau van het geheel van de tweede westelijke gordel, waarvan we vandaag het potentieel kunnen meten aan de hand van het *park system*. In zijn geheel gezien, vormt deze groene gordel de bewust ontworpen rand van een agglomeratie die tot een Gewest is uitgegroeid en tegelijkertijd erin slaagt om aan-

sluiting te vinden bij de weidse landschappen van het Pajottenland, zijn westelijk hinterland.

*Vertaald uit het Frans,
citaten op pp. 175-176*

NOTEN

1. Zie hierover: LÉLOUTRE, G., "Een gemeenschappelijke cultuur. De Brusselse gemeentelijke stedenbouw: in overleg bouwen aan een hoofdstedelijke agglomeratie", in *Erfgoed Brussel*, nr. 18, Brussel, april 2016, pp. 20-39.
2. MESSIN, G., *Problèmes fonciers: l'exemple d'Anderlecht*, éd. Art et Technique, Brussel, 1964.
3. ARON, J., *Théorie et pratique de la spéculation foncière*, Fondation Joseph Jacquemotte, Brussel, 1973.
4. MESSIN, G., "Anderlecht, commune d'avant-garde", in *Cahiers de l'urbanisme communal*, nr. 1, éd. Art et Technique, Brussel, 1956, p. 9.
5. Inleiding van de informatiebrochure voor de bewoners, opgesteld door Georges Messin en in 1963 verspreid, *Vert Anderlecht*, p. 9.
6. VAN DER HAEGEN, H., *Anderlecht en zijn recente ontwikkeling*, cursusnotities, KULeuven, 1982.
7. Octave Coenen kende Wurth en Victor Bure, de hoge functionarissen van AUAT, goed. Hij volgde dan ook van nabij het congres over stedenbouw dat de Belgische Federatie voor Stedenbouw en Woningwezen onder voorzitterschap van Bure organiseerde. De informatie over de carrière van Charles de Coster werd opgetekend tijdens een gesprek met hem op 30 oktober 2012. De informatie over Jef Janssens is afkomstig uit een informeel gesprek met hem kort voor zijn overlijden en uit zijn persoonlijk archief dat zijn weduwe Fientje toevertrouwde aan de *Archives de la Faculté d'Architecture* en dat daar verzameld is in het Fonds Janssens. De jaren van inschrijving aan het ISUA zijn afkomstig uit het inschrijvingsregister van het ISURU (*Institut Supérieur d'Urbanisme et de Rénovation Urbaine*, dat werd opgericht na de hervorming van het ISUA).
8. Ganshoren en Jette zijn de twee enige gemeenten van de agglomeratie die hun APA lieten goedkeuren door de regering. Dat van Anderlecht bleef een intern document.
9. BARDET, "Urbanisme", geciteerd door MESSIN, G. en JANSSENS, *Vert Anderlecht*, 1963, p. 25.
10. Toespraak door Georges Messin bij de opening van het park van Scherdermael op 19 juni 1964, *Archives de la Faculté d'architecture*, Fonds Janssens, doos 7 "Scherdermael".
11. Braem zet zijn ideeën over socialistische stedenbouw in België uiteen in het pamflet *Het leukste land ter wereld*, Davidsfonds, Leuven, 1968.
12. Net als Braem had Janssens een hekel aan individuele tuinen en stedenbouw gebaseerd op de burgerlijke kleine eigendom. Hij ventileerde deze opvattingen ook expliciet in zijn contacten met de gemeentelijke overheid wanneer hij de grondpolitiek en de ontwikkeling van de Vijverwijk verdedigde. [JANSSENS, J., 'Begeleidende nota bij het rapport over het beleid inzake de groene zones in de Vijverwijk van 22 maart 1966, gericht aan de schepenen, 24 maart 1966, p. 4].
13. In 1974 bracht Amelinckx 3.200 woningen op de markt, wat neerkomt op 4,82% van de totale productie in België en 5,54% van de totale productie van de privésector. Alleen al voor de Brusselse agglomeratie bouwde het bedrijf ongeveer 1.470 woningen, wat meer is dan de hele productie door de openbare sector (1.105 eenheden) en een derde van de privéproductie (4.339 geregistreerde eenheden). Bronnen: *Bulletin national du Logement*, 8, *Échos de la Bourse* van 20 juni 1975.
14. Over de specifieke actie van Jean-Florian Collin, oprichter van Etrimo, en François Amelinckx en over de popularisering van hun model, zie BROES, T., DEHAENE, M., "When the market produced housing for the greatest numbers: the short-lived optimism of private property tycoons in post-war Belgium", in coll., *Optimistic Suburbia. Large housing complexes for the middle-class beyond Europe*, Lissabon, 20-22 mei 2015.
15. De appartementen van Amelinckx werden bij de middenklasse en kleine zelfstandigen populair als beleggingsproduct, volgens het adagium 'een Amelinckx voor de oude dag', THEUNIS, K., *De zoektocht naar een Belgisch woonproject, 1965-1975*, niet gepubliceerde doctoraatsverhandeling, KULeuven, Burgerlijk Ingenieur-Architect, Leuven, p. 96.
16. Deze evolutie steunde op de naoorlogse spectaculaire verbreding van de mogelijkheden van het hypothecair krediet, onder impuls van de bouw van collectieve gebouwen, die

- mogelijk gemaakt werd door de wet van 1924 over mede-eigenaarschap, en van de optimalisering in dezelfde periode van de technologie van gewapend beton.
17. COLLIN, J.-F., "L'appartement dans un parc", in *Comment devenir propriétaire*, brochure uitgegeven door Etrimo voor de 25ste verjaardag van het bedrijf, AAM, Fonds Collin, 1960.
  18. LORIS, Ch., *Les Entreprises Amelinckx s.a.*, eindejaarsverhandeling onder leiding van Jacques Aron, ENSAV La Cambre, Brussel, 1976, p. 45.
  19. "Quand le bâtiment va... et quand il ne va pas", interview met René Blijweert, afgevaardigd-bestuurder, directeur generaal van de nv. Amelinckx, in *Bâtiment*, 100, september 1975, pp. 59-66.
  20. Tekst van een commerciële brochure van de s.a. *Constructions Rationnelles Modernes*, Archives de l'ULB, Fonds De Coster.
  21. JANSSENS, J., *Note sur l'avenir d'Anderlecht*, s.d., Archives de la Faculté d'architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 4, farde 5, p. 8.
  22. Nadat de werken waren begonnen voor de aanleg van de verkeerswisselaar op de ring van Brussel, werd het project voor de snelweg A9 uiteindelijk opgegeven.
  23. JANSSENS, J., *Note sur l'avenir d'Anderlecht*, op. cit., p. 9.
  24. Voor een volledig overzicht van de geschiedenis van de vestiging van shoppingcenters in Brussel, zie VANHAELLEN, Y., LÉLOUTRE, G., "Shopping centres as catalysts for new multifunctional urban centralities: the case of two shopping centres around Brussels", in AVERMAETE, T. en GOSSEYE, J. (red.), *Shopping Town Europe, 1945-1975. Building Collectivity in Times of Corporate Modernity*, Bloomsbury Academic, Londen, 2017, pp. 51-64. Ik wil Yannick Vanhaelen bedanken voor het uitpluizen van het fonds GIB in de archieven van de ULB en het ter beschikking stellen van zijn nota's en documenten.
  25. GRIMMEAU, J.-P., "Un anniversaire oublié: les premiers hypermarchés européens ouvrent à Bruxelles en 1961", in *Brussels Studies*, nr. 67, 2013.
  26. Deze seminaries van National Cash Register werden tussen 1957 en 1970 georganiseerd en brachten in totaal bijna 11.000 zakenmensen uit de hele wereld samen. In THIL, E., *Les inventeurs du commerce moderne*, Arthaud, Paris, 1966.
  27. CAUWE, M., R.U.M., nr. 10, 1966, pp. 253-261.
  28. GRIMMEAU, J.-P., op. cit.
  29. JANSSENS, J., Nota voor de schepen betreffende het beleid rond de groene zones in de Vijverwijk, 22 maart 1966, Archives de la Faculté d'architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5, farde 2 "Politique des espaces verts".
  30. Janssens beschrijft het project op deze manier in een technisch rapport, s.d. (begin jaren 1990) in verband met het Bijzonder Plan van Aanleg "Vallée du Broeck", Archives de la Faculté d'Architecture, Fonds Janssens, doos "Anderlecht", farde "Projet de Plan Particulier d'Aménagement: Vallée du Broeck".
  31. Het Anderlechtse beleid moet op regionale schaal worden bekeken. Messin en Janssens benadrukken meermaals en vooral in de brochure *Vert Anderlecht* van 1963 de voortrekkersrol van de actie van de gemeente die, als er eindelijk een planning op schaal van de agglomeratie zou komen, als speerpunt zou fungeren. Janssens vergiste zich daar trouwens niet in, want hij werd in 1976 lid van de *Groupe technique de l'Agglomération de Bruxelles*, belast met de studie van de BPA's (bron: persoonlijke handgeschreven nota's van Jef Janssens, Archives de la Faculté d'Architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 1, farde 1).
  32. JANSSENS, J., *Note sur l'avenir d'Anderlecht*, op. cit.
  33. Brief van J. Janssens aan J. Simonet, burgemeester van Anderlecht, van 6 januari 2004, Archives de la Faculté d'Architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5 "Pede 3", farde 4 "Parc de la Pede".
  34. Brief van J. Janssens aan J. Simonet, burgemeester van Anderlecht, van 6 januari 2004, Archives de la Faculté d'Architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5 "Pede 3", farde 4 "Parc de la Pede".
  35. JANSSENS, J., Begeleidende nota bij het rapport over het beleid inzake de groene zones in de Vijverwijk van 22 maart 1966, gericht aan de schepen, 24 maart 1966.
  36. JANSSENS, J., Nota voor de schepen betreffende het beleid inzake de groene zones in de Vijverwijk, 22 maart 1966, Archives de la Faculté d'architecture de l'ULB, Fonds Janssens, doos 5, farde 2 "Politique des espaces verts".
  37. Een beleid voorgesteld door Bracops en Messin in de brochure "Anderlecht commune d'avant-garde", uitgegeven in 1956.

.....

The park system of Anderlecht. Construction of a public space for Brussels's green ring

.....

At the end of the Second World War, the municipalities to the west and north of the city of Brussels, were only very partially impacted by the urbanisation associated with the growth of the capital. Nevertheless, these same municipalities were extensively covered by building alignment plans, which the municipalities themselves had prepared. Everything was therefore in place for development of the Brussels urban area to occur organically via spacious residential neighbourhoods. However, in the immediate aftermath of the war, conditions dramatically changed. Firstly, the legal framework for controlling the urbanisation process was completely reformed, with the focus no longer on alignments but instead on functional planning via zoning and determining exact size for constructions. This framework encouraged the municipalities to revise the form to be given to their future development and contributed to the widespread use of the green city model, with buildings freely located within park settings. Secondly, the involvement of private actors in urbanisation evolved from land development towards property development, which fundamentally altered the type of construction and its relationship with planning. These two changes resulted in an entirely different face to the urbanisation of the western outer ring, that of the green ring, of which Anderlecht is a model example.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursel."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berkentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere waterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinnamen-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecorages gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantentemataken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of fistuleuze zandsteen die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de fistuleuze zandsteen spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorzele. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiëde buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

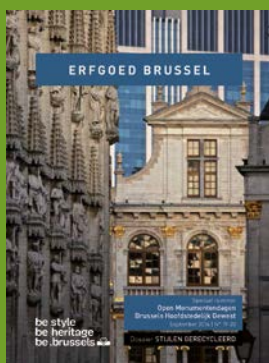
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

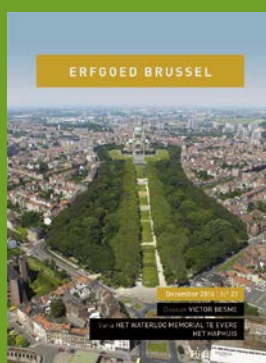
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

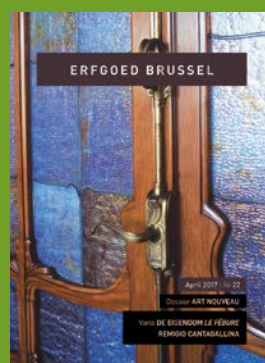
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5